

ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ (життєвий і творчий шлях Юрія Шевельова)

Виступаючи в 1962 р. на урочистих зборах Української Вільної Академії Наук у США, Юрій Шевельов зазначав: «...я хотів сьогодні сказати... про ту відповідальність чи ті відповідальності, які Академія несе і виконати які є її головним обов'язком... Наша перша відповідальність перед нашою старою батьківщиною – Україною. Наш обов'язок – говорити тут те, чого там сказати не можна; спростовувати неправду, яка часом шириться звідти; не давати в міру наших сил згаснути тому вогневі, який там запопадливо згашують; створити доробок, який перейде в майбутнє і який і сьогодні відіграватиме свою роль там»¹.

Взяте на себе зобов'язання зберегти українську гуманітарну науку й збагатити її своєю невтомною працею Юрій Шевельов виконав досконало, вписавши своє ім'я в пантеон найвидатніших українських учених ХХ століття.

Шевельов був президентом Української Вільної Академії Наук у США в 1959–1961 і 1981–1986 рр., дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, членом Американського лінгвістичного товариства, Польського інституту мистецтв і наук у США, членом редакційної колегії Енциклопедії українознавства, головним редактором журналу «Сучасність» у 1978–1981 рр.

У 1991 р. ученого обрали іноземним членом НАН України, у 1992 р. – Почесним доктором Національного університету «Києво-Могилянська академія». У 2000 р. нагороджено Національною премією імені Тараса Шевченка.

Юрій Шевельов належав до гуманітаріїв-славістів широкого профілю. Остання найповніша бібліографія його праць, укладена в 1998 р., охоплює 872 назви². Знавець багатьох мов, він публікував свої наукові праці українською, англійською, німецькою, російською, польською, французькою мовами. До кола його наукових інтересів входили: історія слов'янських мов, дослідження

¹ Цит. за: Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності // Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). Харків, 1996. С. 15.

² Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех): Матеріали до бібліографії / упоряд. А. Даниленко і Л. Чабан. Нью-Йорк, 1998.

писемних пам'яток, діалектологія, етимологія, проблеми сучасної української літературної мови та інших слов'янських мов, соціолінгвістика. Дослідження вченого охоплювали більшість слов'янських мов – старослов'янську, білоруську, польську, російську, словацьку, чеську, сербсько-хорватську. Але в центрі його славістичних зацікавлень завжди була українська мова.

До спадщини вченого входять не лише мовознавчі дослідження. Її вагомим складником є також літературознавчі й культурологічні студії, які він підписував псевдонімом Юрій Шерех. Частина з них вийшла окремими збірниками: «Не для дітей» (1964), «Друга черга» (1978), «Третя сторона» (1993). Щоправда, в галузі літературознавства дослідник не підготував узагальнюючих синтетичних праць, а від спроби створення своєї концепції національного-органічного стилю, що її обстоював у роки діяльності в Мистецькому українському русі (МУР), заснованому творчою елітою в німецьких таборах ді-пі, пізніше відмовився. Свої літературознавчі зацікавлення він трактував як гру, забавку, досить скептично оцінюючи саму можливість наукового дослідження художньої літератури³.

Юрій Володимирович вважав себе передусім мовознавцем. Саме в цій філологічній царині учений ідеально зреалізував ті завдання, які ставив перед еміграційними науковими колами у цитованому вище виступі в УВАН у США. Його фундаментальні мовознавчі праці зберегли тяглість української науки, перервану на батьківщині заборонами і терором, забезпечивши її дальший поступ. Вони спростували фальсифікації у висвітленні походження й розвитку української мови, характерні для советського мовознавства, пролили світло на підступність більшовицької мовної політики, що продовжила імперську русифікацію під фальшивим гаслом «гармонійної російсько-української двомовності», заклали основи української соціолінгвістики тощо.

Юрій Шевельов народився 17 грудня 1908 р. в м. Харкові⁴.

У 1931 р. закінчив літературно-лінгвістичний факультет Харківського університету (тоді Харківський інститут народної освіти), викладав українську

³ Див., зокрема, міркування філолога з цього приводу у спогадах «Я – мене – мені... (і довкруги)». Т. 1. С. 271–272.

⁴ Раніше в біографіях Ю. Шевельова місцем його народження називали польське місто Ломжу. Причину розбіжності вчений пояснює у спогадах «Я – мене – мені... (і довкруги)» (У 2 т. Т. 1: В Україні. Харків – Нью-Йорк, 2001. С. 15). Батько Юрія Володимировича, німець з походження, що поміняв прізвище Шнейдер на Шевельов, був російським офіцером, дослужився до чину генерал-майора. Після революції мати Ю. Шевельова, щоб приховати соціальне походження чоловіка, яке стало загрозою для дітей, в документи про місце народження сина внесла м. Ломжу, куди через рік після його народження перевели полк, яким командував батько Ю. Шевельова, і де родина прожила чотири роки. Оскільки Ломжа була за кордоном, радянська влада не могла перевірити метричний запис і, відповідно, виявити «класово» вороже походження батька, який пропав у вирі революції.

мову в Харківському інституті журналістики (1933–1939). У 1936 р. вступив до аспірантури Харківського університету, а з 1938 р. працював там доцентом кафедри слов'янської філології, поєднуючи цю працю з викладанням в Інституті журналістики.

На цей час припадає початок наукової діяльності Шевельова. В «Учених записках» Харківського університету (1940, № 20) було опубліковано його дослідження «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського»⁵.

Тоді ж професор Л. Булаховський, під керівництвом якого молодий науковець писав кандидатську дисертацію, доручив йому підготувати розділ про синтаксис простого речення для університетського курсу. Цю працю, завершений рукопис якої після від'їзду Шевельова за кордон лишився у його керівника, Л. Булаховський опублікував у 1951 р. у вигляді розділу до другого тому колективного «Курсу сучасної української літературної мови». Оскільки ім'я Шевельова на той час уже належало до заборонених, працю вміщено безіменно, з редакційною приміткою: «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Як зазначає Юрій Володимирович у спогадах, ніякого опрацювання насправді не було, первісний текст рукопису не зазнав жодних змін. Проте він ніколи не мав претензій до Л. Булаховського з приводу цієї публікації, навпаки, вважав її виявом пошани й приязні з боку колишнього керівника⁶.

Під час Другої світової війни Шевельов назавжди залишив рідне місто. Його маршрут проліг у західному напрямі. З лютого 1943 р. до липня 1944 р. він жив у Львові. Короткотривалий львівський період останніх місяців перебування Юрія Володимировича на українській землі був багатий на нові враження і плідний у продовженні наукової діяльності. Тут молодий науковець познайомився з львівськими мовознавцями. Особливо цінував він дружні стосунки з Василем Сімовичем, якого пізніше, в еміграції, завжди згадував як одного зі своїх учителів.

У Львові Шевельов працював у комісії для складання німецько-українського правничого словника під керівництвом адвоката Голубовського. Словник не встигли завершити, і, як згадує Юрій Володимирович, не відомо, що сталося з його картотекою. Зате дослідник встиг почати і завершити в цей час свою монографію «Внесок Галичини у формування української літературної мови».

«Я писав про впливи Галичини на українську мову в 19-му й 20-му століттях, – пише у спогадах Ю. Шевельов, – використовуючи ті журнали, календарі тощо, яких поза бібліотекою НТШ я не міг би мати ніде. Тема ця виринула

⁵ Працю перевидала в Чернівцях у 1998 р. мовознавиця Людмила Ткач-Тарновецька.

⁶ Див.: Шевельов Ю. (Шерех Юрій). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. Т. 1. С. 274.

переді мною у Львові почасти з моєї закоханости до міста, а почасти зі спостережень мовних відмінностей – як я говорив і як говорили львів'яни. Психологічно це була сплата боргу милому для мого серця місту. А також мого боргу Сімовичеві, який прийняв мою тему захоплено... Доля була ласкава до цієї моєї праці. Мені пощастило вивезти її зі Львова, і вона була надрукована не тільки по-українськи, а й по-німецьки, а в скороченні й по-англійськи. Але я ніколи не забував, що коло коліски цієї праці стояли Володимир Дорошенко і Василь Сімович»⁷.

У цьому дослідженні Шевельов переглянув панівну тоді теорію про діалектну основу української літературної мови. Автор дав ґрунтовну характеристику галицького варіанта літературної мови кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. і показав його роль у становленні норм загальнонаціонального мовного стандарту. Як і в інших своїх працях про формування української літературної мови, Шевельов обстоював її полідіалектний характер, виступаючи проти обмеження бази літературної мови полтавсько-київським діалектом⁸. У советському мовознавстві не лише вивчення, а й сама постановка питання про існування в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. західноукраїнського різновиду літературної мови були заборонені, тому праця Шевельова до недавнього часу була єдиним об'єктивним науковим дослідженням історії формування української літературної мови.

З осені 1944 р. до кінця 1949 р. Юрій Володимирович перебував у Німеччині. Це був час, що унеможливив продовження наукової роботи. Але руйнація бібліотек, навчальних закладів і наукових осередків не перервали творчої діяльності Шевельова, а тільки змінили її характер. Він стає одним з ініціаторів і найактивніших організаторів об'єднання еміграційних літераторів у німецьких таборах для переміщених осіб, знаменитого МУРу (Мистецького українського руху), і три роки віддає всі сили для його становлення й збереження.

«МУР захопив мене з неймовірною силою, – згадує Юрій Володимирович, – діяльність ця наповнила цілком три роки мого життя. Наукова праця, університетські виклади, заробіток, харчування – все це стало другорядним, незначущим. Я жив ідеєю створити творчу атмосферу навколо письменників, вирвати таланти з мряковиння життя серед обивателів, збудувати палац духу, новий і звужений варіант Платонової республіки мужів розуму й хисту, закласти підвалини для появи кінцець кінцем видатних творів слова. У дальшому мені ввижалося ширше об'єднання мистців, що долучило б до літераторів ще

⁷ Там само. С. 394.

⁸ Див., зокрема, статтю Ю. Шевельова «Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови (До постави питання) // Додаток до праці «Внесок Галичини у формування української літературної мови». Львів – Нью-Йорк, 1996. С. 157–174.

малярів, скульпторів, музик, акторів, режисерів і кого там ще. Ми опинилися на чужині, програли – не гравши – політичні ставки. Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми могли збудувати батьківщину в наших душах. Літературні, мистецькі твори, що постануть з нашого об'єднання, будитимуть душі, свої й чужі. Поновна будова України почнеться з таких творів»⁹.

Від початку й до кінця існування МУРу Шевельов був заступником голови об'єднання (головою – Улас Самчук), взявши на себе весь тягар організаційної праці, яку поєднував з творчою функцією літературного критика.

З відновленням деяких наукових українських інституцій, зокрема Українського вільного університету, який після війни було переведено з Праги до Мюнхена, Шевельов повертається до викладацької роботи. У 1946–1949 рр. він – професор слов'янської філології УВУ. Щоправда, повноцінним навчальним закладом університет у ті роки не міг бути. Фактично він провадив лише заочну форму навчання. Для цієї мети Шевельов підготував підручник у зошитах, що пізніше, у 1951 р., вийшов у Мюнхені окремою книжкою – «Нарис сучасної української літературної мови»¹⁰.

Щодо особистих контактів у західному світі, то найбільшою подією в житті Шевельова тих років було знайомство з видатним німецьким славістом Максом Фасмером. За рекомендацією Фасмера науковцеві запропонували посаду лектора російської мови в Люндському університеті (Швеція), куди він переїхав на початку 1950 р. Крім російської мови, він читав у Люнді курси з української мови з історичним коментарем і східнослов'янську історичну граматику.

У 1952 р. у річнику Люндського університету вийшла книжка вченого про становлення числівника як частини мови у слов'янських мовах. Але найбільшим своїм науковим здобутком за час перебування у Швеції (1950–1952 рр.) Юрій Володимирович вважав написання праці про походження білоруської мови. Ось що пише мовознавець про це своє дослідження у спогадах:

«Ця праця була першою ланкою в тому, що я вважаю центральною темою й проблемою свого наукового життя – **проблема походження української мови**. Щоб подати й оборонити цю проблему в моєму наświetленні, треба було дати критику найвпливовішої тоді концепції Олексія Шахматова (з якої виросла, в спрощеному й звільгаризованому вигляді, і офіційна концепція, що панує в Росії й дотепер). У концепції цій найслабшою ланкою було, власне, походження білоруської мови, явно в Шахматова незадовільна. Виявити й розробити цю ланку, показати, що білоруська мова постала не з диференціації “пра-русської”, а зі злиття двох відмінних діалектних одиниць, – означало висадити

⁹ Шевельов Ю. (*Шерех Юрій*). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. Т. 2: В Європі. Харків – Нью-Йорк, 2001. С. 58.

¹⁰ В Україні книжка опублікована у 2012 р.: Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1917–1953). Київ: Темпора, 2012.

всю концепцію розкладу первісно єдиної східнослов'янської мови й показати постання пізніших східнослов'янських мов з інтеграції діалектів – означало перебудувати всю усталену систему поглядів. Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його означало падіння цілого муру. Так генеза білоруської мови стала ключем до всієї первісної історії східнослов'янських мов, інакше, ніж дотепер, баченої. Звідси пролягав шлях до всіх моїх пізніших праць з історичної фонології слов'янських мов»¹¹.

У 1952 р. Шевельов переїздить до США, де працює на посаді професора кафедри славістики Гарвардського університету. У 1954 р. внаслідок конфлікту з провідним американським русистом Романом Якобсоном Юрій Володимирович переходить до Колумбійського університету.

Саме у США, під час університетської праці і після виходу на пенсію у 1977 р., вчений написав найважливіші свої мовознавчі дослідження.

Головним об'єктом зацікавлень Шевельова впродовж десятиліть була проблема слов'янського й українського етногенезу. Щодо цих проблем учений написав три фундаментальні монографії – «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови» (Prehistory of SlavicPP: The Historical Phonology of Common Slavic. HeidelbergP: Winter, 1964), «Проблеми походження білоруської мови» (Serech Y. Problems in the Formation of Belorussian. [Supplement to Word. 1953. Vol. 9. Monograph series No. 2.]. New YorkPP: Linguistic Circle of New York, 1953 та «Історична фонологія української мови» (A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg: Carl Winter, 1979)¹².

У праці «Історична фонологія праслов'янської мови» дослідник розглянув історичний розвиток звукової системи праслов'янської мови і дав свою версію постання праслов'янської фонологічної системи. Логічним продовженням цієї праці стало фундаментальне дослідження «Історична фонологія української мови», що її Шевельов вважав найважливішою справою свого життя.

У цьому дослідженні на величезному за обсягом матеріалі писемних пам'яток і діалектних фактів мовознавець зробив висновок про походження української мови безпосередньо зі спільнослов'янської, часом розпаду якої на окремі слов'янські мови вважав VI–VII ст. н. е. Науково обґрунтована теорія українського етногенезу Ю. Шевельова заперечує панівну концепцію російських мовознавців О. Шахматова, Ф. Філіна, О. Хабургаєва та ін. про існування спільносхіднослов'янської (інакше – давньоруської, «общерусской») мови як попередниці трьох сучасних східнослов'янських мов – української, російської, білоруської. У радянський період ця теорія «спільної коліски» трьох «братніх» народів перетворилась на догму й пропагандивне кліше. Саме вона давала можливість російським ідеологам долучати історію Київської Русі до історії

¹¹ Шевельов Ю. (Шерех Юрій). Я – мене – мені... (і докруги): Спогади. Т. 2. С. 278.

¹² В українському перекладі вийшла у 2002 р. у видавництві «Акта» (Харків).

Російської держави, стверджуючи, до того ж, що один з братів-народів уже в «спільній колісці» був старшим.

«Історична фонологія української мови» стала етапною в загальному розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства. Як зазначає відомий діалектолог Павло Гриценко, «сьогодні це найповніший опис розвитку фонологічної системи української мови від праслов'янського до сучасного стану; за 20 років після її завершення ніхто з українознавців не зумів підготувати докладнішої праці про цю проблему, ніхто не піддав критиці чи заперечив сформульовані в ній положення. Це енциклопедичної повноти видання (809 с. тексту!) дає вичерпну інформацію про зародження і поступове виформування тієї структури, яка сьогодні визначає індивідуальність української мови з-поміж інших слов'янських»¹³.

Переклад цієї праці, який зробили мовознавці Сергій Вакуленко і Андрій Даниленко, тривав понад чотири роки. Як згадує Сергій Вакуленко в передмові, «коли вона (праця) була в розпалі, я, приголомшений її огромом, написав Юрієві Володимировичу буквально таке: “Уже півтора року триває наше перекладання. І потриває ще, мабуть, із рік. (То була занадто оптимістична оцінка). Не виходжу з дива: якщо на переклад треба стільки часу та сил, то скільки ж витрачено на написання?” Відповідь тоді не забарилася: “Це кумедно, але я не можу згадати, коли я почав працювати всерйоз і виключно над своєю фонологією. Мабуть, щось у межах 13–15 років”»¹⁴.

Професора Шевельова слід вважати й засновником української соціолінгвістики. Надзвичайну наукову цінність становить, зокрема, його праця «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус». Перше видання її вийшло в Нью-Йорку англійською мовою. Українською мовою у перекладі Оксани Соловей її було опубліковано у нью-йоркському видавництві «Сучасність» 1987 р.

У цій монографії професор Шевельов накреслює об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики – і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Це найповніше на сьогодні соціолінгвістичне дослідження мовної політики, яку провадили різні режими на окупованих українських землях у зазначений період.

Як показує учений, найжорстокішим і найвинахідливішим у дискримінаційній щодо української мови політиці був советський режим. Саме советський

¹³ Гриценко П. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця) // Київська старовина. 1998. № 6. С. 154.

¹⁴ Вакуленко С. Три сторінки про переклад // Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. С. X.

уряд застосував, починаючи з 1930-х років, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, практику т. зв. «внутрішньої» русифікації, що полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх у бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською.

Ця згубна практика денационалізації дістала обґрунтування у фальшивих мовознавчих теоріях «гармонійної» російсько-української двомовності і «благотворного» впливу російської мови на розвиток української.

Таким чином, лінгвістичні дослідження Шевельова ніколи не були вузько фаховими. Мовні явища учений досліджував у їхньому нерозривному зв'язку з національною історією, культурою й ідентичністю. Його твори містять проникливі та надзвичайно актуальні сьогодні спостереження про розкладовий вплив тоталітарної системи на соціальний і психологічний стан суспільства, нівечення людської індивідуальності, поширення цинізму й морального нігілізму.

На окрему увагу заслуговує діяльність науковця, спрямована на збереження й дослідження спадщини українських мовознавців. Завдяки його зусиллям маємо книжку, де оприлюднено погляди Олександра Потебні на такі злободенні для українців проблеми, як зв'язок рідної мови з національною свідомістю, згубний вплив двомовності на загальну суспільну атмосферу, проблеми двомовного виховання дитини в ранньому віці тощо. Таку тематичну добірку свого великого попередника професор Шевельов уклав з мало відомих публікацій та листів О. Потебні, видавши в 1992 р. в Нью-Йорку книжку «Олександр Потебня. Мова. Національність. Денационалізація» у супроводі ґрунтовної статті про українського мовознавця.

Упорядкування й видання двох томів праць Василя Сімовича (Оттава, 1981–1984) було з боку професора Шевельова даниною пошани до львівського мовознавця та вдячності йому; В. Сімовича вчений вважав, поряд з професорами Леонідом Булаховським та Олександром Білецьким, своїм учителем. В. Сімович підтримав молодшого колегу і всіляко сприяв продовженню наукових студій Шевельова під час його перебування у Львові в тяжкі 1943–1944 рр. Їхню співпрацю і глибоку взаємну приязнь обірвала раптова смерть В. Сімовича 13 березня 1944 р., що її Юрій Володимирович пережив як тяжку особисту втрату, на все життя зберігши найтепліші спогади про талановитого вченого і світлу особистість.

Багато зробив Шевельов і для вивчення діяльності мовознавців 1920-х років. Добу Розстріляного Відродження він вважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як найбільш плідну за здобутками не лише в культурі, а й у галузі мовознавства. Окремого вивчення заслуговувала, на його думку, нормалізаторська праця мовознавців тих років над узгодженням двох варіантів літературної мови, над виробленням спільного національного мовного стандарту, єдиних правописних, термінологічних, лексикографічних норм.

Академічний російсько-український словник, який було підготовлено в 1920-ті роки за редакцією акад. С. Єфремова і акад. А. Кримського і який встиг вийти лише до літери «П», після чого влада оголосила його «націоналістичним», Шевельов вважав донині неперевершеним за якістю. Про Всеволода Ганцова – одного з головних упорядників словника й автора цінних праць з діалектології – Юрій Володимирович написав спеціальний нарис. Його видала в 1954 р. УВАН у Вінніпезі окремою книжкою разом з нарисом про Олену Курило – видатну мовознавицю, чії праці було заборонено після знищення української мовознавчої школи 1920-х років¹⁵.

До цього ж циклу належать статті й есеї Шевельова про Костя Михальчука, Леоніда Васильєва, зарубіжних славістів З. Штібера, Б. Унбегауна та ін.

Не цурався Юрій Володимирович і науково-організаційної діяльності. Як уже зазначено, двічі його обирали президентом Української Вільної Академії Наук у США. З приводу початків своєї діяльності в УВАН на цій посаді Шевельов з властивим йому гумором писав Юрієві Луцькому в листі від 21 листопада 1959 р.: «...дякую за привітання з тією халепою, що впала на мою бідну голову. Звичайно, доля УВАН непевна, але постараємося зробити, що можна»¹⁶.

Перший термін президентства Шевельова в академії (1959–1961) тривав недовго. Через завантаженість науковою роботою учений відмовився від цих обов'язків через два роки. У листі до Олекси Горбача від 14 грудня 1961 р. він писав: «Свій термін в Академії я кінчив, а від дальшого відмовився. Має вийти ще одне число Аналізів, зрадаговане мною (політичне), і Шевченків збірник»¹⁷.

Під час другого, довшого за часом, перебування на посаді президента УВАН у США (1981–1986) Юрій Володимирович нерідко скаржиться адресатам на те, як багато часу забирає у нього обов'язок опікуватися не лише науковими, а й побутовими справами академії. Так, перепрошуючи за зволікання з відповіддю на лист Олекси Ізарського, Юрій Володимирович пише йому 11 травня 1982 р.: «А все прокляте нікольство. З одного боку Академія з усякими ремонтами й банками, з другого всякі рукописи всяких людей, людців і

¹⁵ *Шерех Юрій*. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег, 1954. Цю книжку подарував мені Юрій Володимирович під час моєї першої зустрічі з ним у Нью-Йорку в 1990 р. У 2002 р. я перевидала її в Києві разом з двома іншими нарисами Шевельова – про покоління 1920-х років в українському мовознавстві і про Костя Михальчука – у книжці: *Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2002.

¹⁶ Юрій Шевельов і Юрій Луцький. Листування (1950–2000 рр.). Кн. 1: 1950–1984 рр. / публ., текстол. опр., передм. і комент. Ольги Лучук. Харків: Акта, 2018. С. 75.

¹⁷ Життя – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956–1996) / редкол.: А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 139.

людинищ, а з третього всякі нйорські культурні евенти, яких ніяк не можна прогавити»¹⁸.

«Повертаючися до літопису, чи то пак днепису, – пише Шевельов Олексі Ізарському 14 листопада 1982 р. – Також діяльність у тутешній нашій Академії, мазання стін, переремонт усієї електрики, а при тому на закуску й трохи “науки”»¹⁹. У листі до О. Горбача від 24 березня 1984 р.: «А тут ще раз у раз якісь проблеми з Академією – від організації конференцій і редагування видань до латання пішоходів перед будинком і звільнення від податків»²⁰.

Чимало часу віддавав учений і справі редагування академічних «Анналів», «Енциклопедії українознавства» та багатьом іншим еміграційним виданням з україністики. У листах до колег Юрій Володимирович не раз нарікає на те, скільки часу мусить витратити на підготовку рукописів інших авторів до друку. Так, 14 жовтня 1983 р. він пише Олексі Ізарському: «Я тепер маю нову халепу – редагування книжки Плюща про Шевченка. Цікава, божевільна, і всі цитати перекручені. Треба зробити мову, треба знайти кожну цитату, а вони без сторінок. Посувається з швидкістю 1–2 сторінки на день і чисте тобі одуріння після того, а їх 260! Називається, взявся на свою голову. Та ще й бідну-бідолашну»²¹.

Багато уваги, звичайно, Юрій Володимирович приділяв науковій і науково-організаційній діяльності УВАН у США – організації конференцій, редагуванню видань, листуванню з авторами й видавцями, пошуку фінансів для друку книжок. Епістолярна спадщина вченого свідчить про ті труднощі, які доводилось долати «малесенькій шопті», якщо згадати вислів Василя Стуса, української наукової еліти в еміграції після Другої світової війни для оприлюднення своїх досліджень, поширення об’єктивних знань про Україну, змагань за гідне місце україністики у світовій славістиці.

«...Я написав був... до Зінгера, пропонуючи йому взяти представництво видань нашої Академії. Але не був удостоєний ніякої відповіді, навіть відмовної...», – повідомляв Юрій Володимирович Олексі Горбачу в листі від 24 липня 1983 р.²².

Про перешкоди на шляху до оприлюднення його праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» Юрій Володимирович писав у листі до того ж адресата від 29 червня 1985 р.: «Ніби взялися друкувати мою книжечку про українську мову на Україні в рр. 1900–1941. Вона мала друкуватися по-англійськи, мені заплатили гонорар, але з

¹⁸ Листи Юрія Шевельова до Олексі Ізарського / упор. М. Степаненко. Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2014. С. 132.

¹⁹ Там само. С. 138.

²⁰ Життя – не просто існування: Листування Олексі Горбача (1956–1996). С. 514.

²¹ Листи Юрія Шевельова до Олексі Ізарського. С. 145.

²² Життя – не просто існування: Листування Олексі Горбача (1956–1996). С. 468.

видання викинули, бо там є й радянські автори, так щоб не розсердилися. Сюжет для них надто слизький. Так радянська цензура діє й за кордоном. Тепер ніби йде рідною мовою»²³.

Треба згадати й про велику моральну травму, пережиту Шевельовим у 1960-х роках внаслідок конфлікту з провідним американським русистом Романом Якобсоном, під керівництвом якого він працював у Гарвардському університеті. Конфлікт розпочався через незгоду українського науковця з поглядами Якобсона на історію слов'янських мов. Якобсон дотримувався традиційної російської концепції про тривалу єдність східнослов'янських мов, перервану лише татарською навалою XIII ст., і обстоював самостійний розвиток у давнину лише російської й сербсько-хорватської мов²⁴.

Написаний українською мовою рукопис праці «Проблеми походження білоруської мови», яку Шевельов подав Якобсону для ознайомлення, спростовував зазначену теорію. Як зазначав Юрій Володимирович в есеї щодо історії його конфлікту з Якобсоном, історія білоруської мови була слабкою ланкою в панівній у російському мовознавстві теорії східнослов'янської єдності, «факти ранньої білоруської мови були в кричущій суперечності з традиційною концепцією, і, на неї спираючись, найлегше було цю концепцію повалити»²⁵.

Якобсон зробив до рукопису низку зауваг, що руйнували концепцію автора, згідно з якою «східнослов'янські племена раннього історичного періоду говорили не спільною мовою, а діалектами, які утворили чотири великі групи, з яких внаслідок історично зумовлених схрещень і розходжень сформувалися три сучасні східнослов'янські мови»²⁶.

Не прийнявши зауваг Якобсона, Шевельов опублікував книжку про «милих його серцю білорусів», за його висловом, за сприяння керівника кафедри загального мовознавства Колумбійського університету Андре Мартіне. Ця акція непокори українського науковця започаткувала війну, оголошену йому Якобсоном. Нагоду помститися неслухняному колезі американський русист отримав від очільника українського радянського мовознавства Івана Костянтиновича Білодіда. На засіданні Міжнародного комітету славістів у жовтні 1962 р. Білодід заявив, що Шевельова необхідно вилучити зі списку учасників конгресу славістів, який мав відбутися в Софії, оскільки є відомості про його співпрацю з німцями в Харкові під час окупації України. Цікаво, що серед звинувачень у колаборантстві, висунутих Білодідом, фігурувала й діяльність

²³ Там само. С. 543.

²⁴ *Шевельов Ю.* Зустрічі з Романом Якобсоном // *Шевельов Ю.* З історії незакінченої війни / упоряд. О. Забужко, Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 256.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 271.

Юрія Володимировича в УВАН: «... тепер він в Америці співпрацює в заперкло сепаратистській українській академії»²⁷.

Солідаризувавшись з Білодідом, який, безперечно, виконував завдання знищення Ю. Шевельова, отримане з КГБ, Якобсон розгорнув кампанію з дискредитації українського вченого, який на той час уже набув великого авторитету і в американських, і в західноєвропейських славістичних колах. Кампанія, на жаль, мала успіх, попри те, що всі звинувачення Шевельова в колаборантстві будували на кількох публікаціях про українську мову й культуру, надрукованих у 1941–1942 рр. у «Новій Україні» – єдиній українській газеті, що виходила в Харкові під час німецької окупації.

На аналогічних аргументах базувалася й антишевельовська пропаганда в УРСР. 1973 р. в Києві була опублікована брошура «Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови», авторство якої належало двом співробітникам Інституту мовознавства АН УРСР, що сховались за псевдонімом «Марія Тарасюк». За традицією советських борців з «українським буржуазним націоналізмом» неспроможність спертися на об'єктивно доведені факти вони компенсували брутальною мовою ненависти й образ: «Залишмо осторонь явно провокаційну вигадку автора фашистської газети про “русифікацію України”, – твердив колективний “Тарасюк”. – Радянські люди такої “проблеми” не бачать, вона створена тими, хто, продавши рідну землю, погавкує на неї з європейських та американських смітників. Що ж до суто “мовознавчих” проблем, які намагається нав'язати радянській лінгвістиці гітлерівський прихвостень, то від них за версту відгонить неучтвом і ретроградством»²⁸.

На ці закиди Шевельов відповів у блискучій статті з іронічною назвою «Так нас навчали правильних проізношень», спершу надрукованій у журналі «Сучасність», що виходив у Нью-Йорку. Ось що писав Юрій Володимирович у ній про епізод свого співробітництва із газетою «Нова Україна»:

«Через те, що фактичні дані Тарасюкові дуже обмежені, я дозволю собі допомогти йому в його обвинуваченнях, доповнивши їх конкретними даними. Це також може полегшити кому слід дослідну працю в архівах КГБ. (Адже “Нова Україна” не лежить на відкритих полицях міських і сільських бібліотек). Протягом 1941–42 рр. я опублікував у “Новій Україні” 9 (дев'ять) статтів. Одна була про становище української мови на радянській Україні. Не можна сказати, на жаль, що ця стаття втратила свою актуальність: історія про г і про твердість приголосних перед і доводить це, якщо доводити треба. Одна стаття була про Гребінчин альманах “Ластівка”, одна про Шевченка. Далі були статті про двох письменників, що були заборонені (а один з них, коли не

²⁷ Там само. С. 290.

²⁸ *Тарасюк М. М.* Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови. Київ: Наукова думка, 1973. С. 31.

помиляюся, й досі заборонений) в СРСР – Олеся й Черкасенка. Далі була стаття про Потєбню як українського вченого. Одна про культуру мови. І, нарешті, дві з поточного життя Харкова – єдині, де я міг би “описувати подвиги” і т. д. Але не описував. Кілька моїх статтів були 1942 року відкинені, бо німецький цензор вимагав пронімецьких матеріалів і рішуче заперечував вміщення суто українських. Після того прийшла вимога, щоб у всіх статтях уживати терміну “жидобольшевицький”, а не просто “большевицький”, і відтоді моя співпраця з газетою припинилася»²⁹.

Деякі колеги Юрія Володимировича зі славістичних центрів, а також українські науковці з еміграційних кіл захищали його чесне ім'я від безпідставних наклепів. Але конкурувати із незрівнянно численнішими кафедрами русистики, розбудованими Якобсоном в американських університетах, вони не могли.

Брутальна кампанія дифамації українського славіста, розв'язана Якобсоном у спілці з Білодідом, на жаль, досягла мети. «Моє добре ім'я було втоптане в болото, – писав Юрій Володимирович у цитованому вище есеї, – пошана до мене втрачена, мій вплив на молоде покоління майбутніх славістів зведений до мінімуму»³⁰. Уже значно пізніше у листі до Олекси Ізарського від 16 серпня 1987 р. Шевельов згадував, що конфлікт з Якобсоном «перевернув ціле його життя»³¹.

Однак тяжке моральне випробування, що випало на долю Юрія Володимировича, не зламало його. Обмеживши зовнішні контакти, учений повністю віддався роботі над серією історичних фонологій слов'янських мов; їхньою складовою частиною стала історична фонологія української мови, яка була завершена у 1979 р. виходом вищезгаданої книжки. Головні здобутки цього епохального в українській мовознавчій науці дослідження коротко окреслено вище, але варто навести й міркування самого автора, що показують огром поставлених ним завдань, успішно реалізованих у результаті багаторічної праці.

Як пояснював Ю. Шевельов, до такої праці його спонукала відсутність всеохопної й об'єктивної історії української мови. «Виклад цієї історії був підпорядкований або наївно-романтично-патріотично-націоналістичним мріям, або втиснений у штучну схему общеруських казенних приписів. В обох концепціях панувала однакова неувага до дійсності. Треба було вперше показати єдність і тяглість мовно-історичного процесу на терені України від сьомого сторіччя до наших днів, охопити всі видані тексти, показати похо-

²⁹ Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. 1: Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 304–305.

³⁰ Шевельов Ю. Зустрічі з Романом Якобсоном // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. С. 309.

³¹ Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського. С. 204.

дження діалектів, забезпечити солідну фактичну базу, створити, одне слово, свого роду енциклопедію історії української мови, як висловився одного разу в розмові Пол Векслер, колишній мій учень, тепер у Тель-Авівському університеті. Подібне завдання ставив собі колись у загальній історії Михайло Грушевський. Але історія оперує занадто багатьма фактами і тому ніколи не може досягти ні повноти, ні точності. Навпаки, історична фонологія, що має до діла з якими тридцять до сорок фонем цілком надається для такого завдання і до найвищого ступеня переконливості»³².

Водночас Шевельов не переривав контактів з українськими інституціями – УВАН і НТШ у США та колегами-україністами в інших країнах, серед яких були і його учні, зокрема Олекса Горбач та Яків Гурський. У 1981 р. Ю. Шевельова знову обрали президентом УВАН у США.

Науково-організаційну діяльність Юрія Володимировича в цей час було спрямовано на розбудову зарубіжної україністики. Чимало свідчень цього містить епістолярна спадщина видатного славіста. З листів до різних адресатів можна довідатись, наприклад, як Шевельов перетворив свій 75-річний ювілей на нагоду заохотити до україністичної тематики славістів з різних країн. У листі до Олекси Горбача від 16 лютого 1984 р. він повідомляє про умову, з якою погодився на запропоноване в академії відзначення свого 75-річного ювілею: «...коли в Академії постала думка вшанувати мій “ювілей”, я погодився тільки з умовою, що тематика збірника буде обмежена до виключно українськомовних питань. Я думав про те, щоб таким способом заохотити визначних славістів до нашої тематики. Такий план показався успішнішим, ніж можна було передбачити. Як мені каже Гурський, він зібрав статті від багатьох відомих славістів з різних країн – Англії, Скандинавії, Німеччини, Австрії тощо, не кажучи вже про американців і українців. Так збірник перетворився фактично на загальний огляд-параду всієї західної україністики мовознавчого профілю»³³. Збірник на пошану Юрія Шевельова (до його 75-річчя) вийшов друком 1985 р. як мовознавчий том академічних «Анналів».

Осмилюючи непересічну цінність спадщини великого вченого, варто наголосити й на особистісних рисах цієї талановитої, надзвичайно обдарованої людини, а саме – на його винятковій шляхетності. Адже Шевельов не був українцем за народженням, він став ним за свідомим вибором (а проблема вибору ідентичності перед сином російського генерала, німця з походження, стояла вочевидь реально). Але обравши замолоду благородний шлях служіння українській спільноті, Юрій Володимирович ніколи не зрадив свого вибору, попри те, що зазнав через нього переслідувань не лише від советських функціонерів, а й від керівника американських русистів.

³² Шевельов Ю. Зустрічі з Романом Якобсоном // Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. С. 310.

³³ Життя – не просто існування: Листування Олекси Горбача (1956–1996). С. 511.

Учений рідкісної ерудиції, поліглот, знавець і тонкий поціновувач багатьох культур, передусім європейських, Шевельов завжди лишався закорієним в український ґрунт – хай би про що він писав, у його текстах у тій чи іншій формі завжди присутня рідна країна.

Здавалося б, що має спільного Україна з Ісландією? Але саме на контрасті неподібності вводить Шевельов у нарис про подорож до Ісландії асоціацію з рідним краєм: «За трагедію України вважається трое її проклять. Прокляття тучности й родючости її чорнозему. Прокляття перехресних шляхів (чайка при битій дорозі). І прокляття відкритих кордонів. В Ісландії все це навпаки»³⁴.

Особливої актуальности набули сьогодні останні слова цього нарису, написаного в 1979 р.: «А щодо історії, – може, вона завжди трагічна, і наші нарікання на нашу гірку долю – в дійсності нарікання на condition humaine? Але я не хочу епатувати нашого читача. Є своя рація в тому, щоб думати про визволення і не думати про день завтрашній після визволення»³⁵.

Юрій Володимирович помер 12 квітня 2002 р. в Нью-Йорку. Його прах поховано в Бостоні, в тій частині міста, де знаходиться Гарвардський університет, біля матері, яка пройшла разом із сином всіма його еміграційними шляхами і померла 8 грудня 1953 р.

Шевельов лишив не тільки надзвичайно цінний науковий доробок. Не менший інтерес становить його епістолярний спадок, в якому яскраво виявились його літературне обдаровання, вражаюча ерудиція, блискуче володіння словом. Два томи спогадів Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)», що вже витримали в Україні три видання, – це унікальний документ епохи, гранично правдива сповідь, в якій розкрилась ще одна грань літературного таланту автора. Опубліковано також кілька книжок листування вченого, покликання на які містить наша стаття. Однак і ця частина його творчости настільки велика за обсягом (як згадував Юрій Володимирович, нерідко він писав по 10 листів за день), що оприлюднення її у всій повноті, як і академічне видання його наукових праць, – справа неблизького майбутнього.

І все ж спадщина великого вченого повертається в Україну. Культуролог Роман Корогодський, який доклав багато зусиль для цього, назвав свою передмову до впорядкованого ним тритомовика праць Ю. Шевельова «Така тривала відсутність, таке непросте повернення»³⁶.

³⁴ Шерех Юрій. Життя в Рейк'явіку (Або незалежність – і що завтра?) // Шерех Юрій. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т. Т. 2. Харків: Фоліо, 1998. С. 334.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. Т. 1 / упоряд. Р. Корогодський. Харків: Фоліо, 1998. С. 5.

Повернення справді непросто. Відбувається воно поза офіційними інституціями й освітніми програмами, лише завдяки ініціативі окремих інтелектуалів. Хоча після 1990 р. Юрій Володимирович неодноразово приїздив до Києва, лише один столичний університет, а саме відроджена Києво-Могилянська академія, скористався з цієї нагоди, запросивши його у вересні 1992 р. прочитати кілька лекцій з історії української мови. Одна з лекцій увійшла до опублікованої в 1994 р. у видавництві НаУКМА праці Ю. Шевельова «Чому общерусский язык, а не вібчеруська мова?».

За моєї ініціативи в цьому ж видавництві на відзначення 100-річчя від дня народження Юрія Володимировича у 2008 р. вийшов двотомовик його мовознавчих і літературознавчих праць.

Центр шевельовознавства виник також у Харкові – рідному місті вченого, в колі науковців, згуртованих навколо Харківського історико-філологічного товариства. У виданнях товариства під керівництвом відомого мовознавця й перекладача Сергія Вакуленка перекладено й опубліковано низку праць Ю. Шевельова. Аспірантка С. Вакуленка Катерина Каруник захистила у 2019 р. кандидатську дисертацію «Юрій Шевельов як дослідник української мови».

Важливі факти, що остаточно спростували наклепницькі звинувачення вченого у співпраці з німецькими окупантами, наведено в опублікованій у 2014 р. в Харкові збірці «Дорогою відрадянщення», упорядкованій С. Вакуленком спільно з К. Каруник. Збірка містить віднайдені упорядниками в архівах всі публікації Шевельова, надруковані в періодичних харківських виданнях «Нова Україна» й «Український засів» у 1941–1943 рр., що були підставою для висунутих за радянської доби звинувачень Шевельова у колаборантстві під час Другої світової війни. Оприлюднення зазначених публікацій, що були не пов'язаними з політикою популярними українознавчими розвідками, стало незаперечним свідченням безпідставності звинувачень і сприяло очищенню імені видатного науковця від наклепів.

На жаль, і в політичних, і в наукових колах достатній вплив досі мають антиукраїнські групи, що всіляко перешкоджають поширенню ідей і творів Ю. Шевельова. Одним зі свідчень цього є скандальна історія знищення 25 вересня 2013 р. встановленої шанувальниками Юрія Володимировича пам'ятної дошки на будинку, де він мешкав, що відбулось, найімовірніше, за причетності харківської міської влади. Ефективною протидією цій акції вандалізму стало заснування у тому ж році українським ПЕН-клубом і кількома іншими інституціями премії імені Юрія Шевельова за есеїстику.

У передмові до «Історичної фонології української мови» Шевельов писав: «Книга рішуче відходить від деяких кліше й не вкладається до офіційно прописаної схеми. Автор здає собі справу з того, що в наші дні провідна роль у ширенні певних наборів ідей належить атомовим бомбам, танкам, засобам

пропаганди та відвертому пристосовництву – як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях»³⁷.

Можна з певністю твердити, що з часом усю спадщину Юрія Шевельова буде видано, вивчено й гідно оцінено на батьківщині, а його ім'я посяде належне йому місце серед найвизначніших постатей української науки й культури.

³⁷ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. С. 8.